

„ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ“ — УНИКАЛНА МЕМОАРНА ТВОРБА

(Теми и герои, жанр и стил)

ЖЕЛЪО ЛВДЖИЕВ

Захари Стоянов принадлежи към онази славна генерация от революционни дейци и литератори, която бе откърмена в най-върховните моменти на нашата национална революция. Неговото дълбоко патриотично обществено и литературно дело пренася и поддържа патоса и идеализма на националноосвободителната борба, патриотичните и свободолюбивите традиции на възрожденската литература в новите условия на освободена България. И макар в наследството на общественика и писателя Захари Стоянов да има елементи и на историческа „несъвместимост“ — особено в последните години на политическата, а в определена степен и на литературно-публицистичната му дейност, когато, свързал се с диктаторския режим на Стамболов, подкрепя Фердинанд и става проводник на насилия и произволи — в своята съвкупност това наследство не буди само исторически интерес, а запазва действената си сила и продължава да помага за духовното формиране на редица поколения.

Истинско чедо на народа, още от юношеските си години и до края на бурния си живот Захари Стоянов е бил винаги най-тясно свързан със съдбата на народа. Вярно е, че някои наскоро открити документи свидетелствуват, че той не ще да е бил съвсем „неук“, че е учил в непълното класно училище в Медвен. С тях обаче не се опровергава факта на пълното му житейско и духовно сливане и единение с „неуките“, със „сиромасите“. Не се заличава и онази борба, която той води, при невероятно трудните условия на грубата и изостанала среда на добруджанските овчари и русенските еснафи, за духовно осъзнаване и издигане. Свързането с младежите революционери от русенското читалище „Зора“ дава най-важния и съдбоносен тласък на неговото идейно развитие. Приобщил се към революционния комитет, Захари Стоянов прави първото съзнателно обричане, дава първата клетва да служи на народа и да се бори за неговото освобождение. И посетненните факти и събития в неговия неспокоен и борчески път през героичните дни на Априлското въстание до Съединението са само моменти и етапи в духовната биография на един предан до смърт на народа борец, илюстрация и израз на изпълнената клетва в защита на „халачи“ и „кундураджии“.

Когато непосредствено след Освобождението Захари Стоянов се залавя за перото, той има един неизчерпаем източник за творческо вдъхновение — собствения си „житейски стаж“, наситен с толкова превратности и драматични преживявания, но и тясно преплетен с борбите и съдбата изобщо на народа. А възрожденската революционна литература, творческото дело на Ботев и Каравелов (особено на Каравелов) са неговите литературни учители и образци. Чрез тях той възприема и революционно-утилитаристичната естетика на руските революционери демократи. На такава идейна, жизнена и естетическа основа и с ясното съзнание за обществено възпитателните-задачи

на литературните произведения Захари Стоянов създава само за няколко години крупно литературно дело: публицистика, биографии, мемоари.

Предлаганите бележки и наблюдения са върху най-съдържателната мемоарна творба на З. Стоянов „Записки по българските въстания“, върху оня монументален и нетленен художествен паметник на една героична епоха, който в последните десетилетия все по-пълно убеждава литературните историци и критици да утвърждават автора на „Записките“ като действителен „класик на българската проза“ (Ал. Балабанов).

С извънредно много трудности е свързан всеки анализ (пълен, детайлизиран или частичен) на „Записките“ и поради необикновената всеобхватност в историческо и литературно-художествено отношение, и поради ненапълно изяснената жанрова определеност на книгата. Наистина преобладаващо е мнението, че „Записките“ принадлежат към мемоарните творби. Но тъй като жанровата синтетичност и хибридность на мемоарните творби позволява в тях да съжителствуват историчното и документалното с художественото интерпретиране на конкретните факти, едни от изследователите продължават да се интересуват предимно от точността при предаването на събитията и историческите личности, а други — от художествено-повествователните страни на разказаните спомени. В последните години у нас бе направено немалко за доизясняване и обогатяване на подходите при анализите и оценките на „Записки по българските въстания“.

Най-приемливи са опитите да се надхвърлят стеснените и предпоставени жанрови и други изисквания и се възприеме едно по-широко и по-свободно тълкуване на това уникално мемоарно произведение, където (както при всяка художествена творба) е осъществено диалектичното единство между субективното и обективното, между историко-документалното и индивидуалното белетристично виждане и умение на автора. При цялото си своеобразие „Записките“ — и с оригиналната си, подчиняваща се на законите на художествената литература, естетическа структура, и като психически достоверно и образно-емоционално точно „огледало“ на епохата — наистина превъзхожда иначе добре композираните и отговарящи на жанровата характеристика „чисти“ белетристични произведения (романи, повести. . .). В не особено богатата ни мемоаристична традиция с най-голямо основание бихме могли да свържем „Записките“ на З. Стоянов с „Житието“ на Софроний Врачански.

Тук, при поставените твърде ограничени задачи, се опитваме да набележим, да шрихуваме най-характерните страни и на това, „какво“ е казал З. Стоянов, и на това „как“ го е поднесъл на читателите — главно чрез посочване на най-открояващите се жанрово-стилистични особености на „Записките“. При този познат и традиционен подстъп (завещан още от Белински) стремежът е да не се изпуснат предвид сложните, диалектически взаимодействия между „какво“ и „как“, да не се пренебрегват неизбежните жанрови изисквания и т. н.

Усилията на З. Стоянов в тритомните „Записки по българските въстания (разказ на очевидци)“ — I том, 1884, II том 1887 г., III том (посмъртно), 1892 г. — са насочени, както е известно, главно към възкресяване на две въстания: Старозагорското (1875, описано съвсем накратко) и Априлското (1876, превърнало се в център на „Записките“). Основавайки се преди всичко на собствените си впечатления, разбира се, и при използване спомените и разказите на други участници и очевидци, той наистина си поставя една грандиозна задача: да пресъздаде една „бунтовническа“ епоха „във всичкото ѝ величие“ . . .

С извънредно големия брой исторически документи — устави, програми, протоколи, окръжни, позиви, частни писма и т. н. — „Записките“ се нареждат сред едни от най-богатите културно-исторически паметници, превръщат се в неизчерпаем извор за историята на 70-те, „въстаническите“, години на миналия век. Но и тук, в тази твърде важна историко-документална част на „Записките“ може да се каже, че верният към действителността З. Стоянов не остава до обикновеното и суховато хроникериране, до студентата обективност при предаване на толкова важни (неизвестни или малкоизвестни)

документи, а се стреми към тяхното истинско подреждане и осмисляне, към показване на тяхната истинска стойност. Базата, изходният му пункт и критерии са (посочени вече): истината за революцията и съдбата на народа, защитата на въстанията, с които се „опитахме да свалим от гърба си веригите на робството“. . . Неслучайно той още в прочутото „Предисловие“ към първия том ще признае: „Стараех се да бъда верен и точен в границите на действителността, без ни най-малко преувеличаване на тоя или оня факт. Не се ръководех от никакви авторитети и правила: святата истина ми бе знамето. . .“

Независимо че някои историци посочват, че на отделни места в „Записките“ исторически данни невинаги били точно „пресяти“, че някъде надделявали личните спомени. . . , все пак авторът — говорим за „историкът“ и „историографът“ — З. Стоянов — в крайна сметка успява да „градира“ убедително фактите, защото не отстъпва от посочените критерии. Лесно обясними са и острите му нападки срещу авторите (врагове на народа или чужденци) на „лъжовни източници“, които „умишлено“ и със „злонамерени цели“ се стремели при разкриване причините на „нашите народни движения“ „да обтегнат булото на мрака върху тия народни драгоценности. . .“; или остро полемичната му позиция по отношение ролята на интелигенцията, на „учените“ във въстаническата борба. Вярно е, че някъде „пресяването“ е погресило, че се подценява мястото и ролята на „дипломираните“ интелигенти в народните борби. . . Но то се прави не от други съображения, а за да се подчертае народния характер на въстанията с основния им „контингент“ — трудовите селяни, „еснафлиите“, народните интелигенти. . .

Категорично защищаваната идейна позиция на „историка“ и бореца З. Стоянов лежи в основата и на онова „какво“ и „как“ е успял да го каже чрез „Записките“ на читателите от литературно-белетристично-психологическа гледна точка. Като талантлив и спонтанно изявяващ се художник разказвач З. Стоянов наистина е рядък пример на повествовател, у когото по непозната широта се съчетават личните, субективно-творческите и спомените вълнения с теми на психолога, социолога и народоведа, на публициста с пластичната мощ на художника, който умеє да обобщава и да конкретизира, който съединява миналото с настоящето, ретроспективното със сегашната оценка. . .

Още с началните страници на „Записките“ („Няколко подробности“), посветени на живота на котленските (на първо място медвенските) овчари в Добруджа, З. Стоянов грабва читателя, защото тези „подробности“ представляват един изключително сполучлив битопис. Но не самоцелен, а изграден върху проникновено и вещо разкриване на душевността на народа.

Това най-добре е илюстрирано със съдбата на самия автор — овчарят Джендо. Многобройни са разказаните (преживени или наблюдавани) случки и нарисувани картини от суровия всекидневен труд на овчарите (собственици и ратаи), от мизерния им живот в къшлите, изпълнен с простотия и нищета, със суеверия и наивна набожност, с кражби и други „безчиния“. . . Описанията са продължени и от годините, които избягалия овчар Джендо, прекарва за установения от еснафските „кондики“ жесток ред на русенските абаджийски работилници. Въпреки че темпото на разказа е доста мудно, че някъде тези въвеждащи, но колоритно разказани и описани „подробности“ са поразтегнати, те още тук открояват и белетристичните способности на З. Стоянов. И на първо място — успешната „реализация“ на основното „доминантното“ изискване на мемоаристиката — автобиографичното аз-повествование, изградено върху собствените спомени и впечатления. Стигайки непосредствено, а не в резултат на теоретично изучаване на „жанрологията“ до този централен мемоаристичен компонент, З. Стоянов успява най-напред да открие собствения си образ на герой автор: и на младеж (овчар и абаджийски чирак) със стихийна жажда за просвета и готовност за борба с предразсъдците и социалните неправди, и на повествовател с демонстрирано умение да долавя и предава най-характерното в робското ежедневие. . . Още тук обаче З. Стоянов естествено и неуловимо преминава от

субективното към обективното, защото макар автобиографичното да стои в центъра на „подробностите“, то не е ограничено и елементарно стеснено само от личните преживявания и спомени, а е защитено с много точните и верните описания на бити на овчари и абаджии, с живо разказани случки и епизоди, при които сериозното се редва с хумора, емоционално-изповедното с иронично-критичните, дори и сатирични моменти. . . Да не говорим за структурата на взетата от народния говор фраза, за конкретните и свежи езикови средства, за използването с мярка (макар и попресилено) на диалектните думи. . .

Продължавайки да разказва за следващите стъпки в житейския си път, З. Стоянов стига и до решителния момент в идейно-гражданското си осъзнаване — приобщаване и включване в революционното движение, станало след влизането в русенското читалище „Зора“, след запознаването с Никола Обретенков. . . Затова по-нататъшното му повествование обхваща преди всичко организаторската и пропагандаторската му дейност на революционен деец: и като кратковременен учител (след самоубийството на Ангел Кънчев, на което е неволен свидетел, русенските чорбаджии започват да дозират читалището и той е принуден да напусне града), и като работник в баронхиршовата железница (жп станция Търново—Сеймен), и като един от участниците в несполучливия опит за въстание в Стара Загора („прелюдия“, завършила, „без да замирише на барут“). . . , за да стигне то апостол в IV революционен окръг, до близък помощник на Г. Бенковски при подготовката и организирането на Априлското въстание. . . Само че при „апостолската“ му дейност автобиографичното аз-повествование намалява и по-напред излиза по-обективното и епичното, но правдиво, пълноценно и вдъхновено, изображение на въстанието — от подготовката и революционния устрем, от радостта при първите изстрели и сражения, до разгрома и кървавия „епилог“, от героиката до трагиката, от величието до трагедията на народа. . .

А разказаното за подготовката, избухването и разгрома („потъпкването“) на Априлското въстание представлява основната част, ядрото на „Записките“, обхващащо тази „знаменита“ епоха „от робския живот“. Не е възможно дори изброяването на описанията и пластично раздвижените платна, на разказаните епизоди и драматични сцени, на посочените десетки лица. . .

Незабравими, влезли дълбоко в съзнанието на много поколения читатели, са и реелефно, живо разказаните и описани върхови моменти от революционния устрем и всенародната радост („Лудия възторг“) при първите победи — заседанията в Оборище и обявяването на въстанието в Панагюрище, превземането на конака и осветяването на знамето, борбата и „летежът“ на хвърковатата чета на Бенковски. . . , но и — трагичните и кървави сцени с изстъпленията на поробителите при разгрома на селата и пожарите, варварските мъчения в арестите и затворите, от многобройните бесилки и разстрели. . . Повечето от картините и сцените са „видени“, а други (като Батак, Перущица). . . са „чути“ от автора.

Този толкова труден за обгръщане материал от събитията и герои З. Стоянов успява да осмисли и обедини творчески, защото не отстъпва от „оптиката“ и позицията си (посочвани вече няколко пъти) на борец (революционен демократ и патриот) и творец (необикновено талантлив повествовател): въстанието е дело на народа, революцията е единственият път за освобождението на България. . . Както в своите есеистично-публицистични разсъждения като проникновен народопсихолог и социолог-белетрист, той утвърждава, както вече бе казано, трудовите хора (селяни, занаятчии) и народни интелегенти като основна движеща сила, изнесла на плещите си борбата, така и в повествованието си той превръща тяхната съдба в главен обект на своя разказ. Това най-добре прозвучава в „Предисловието“, където З. Стоянов се обръща директно към своите „братя“ — „прости сиромаси“, за да им изповяда, че за тях се е трудил да напише „настоящата книга“.

Верният поглед на автора мемоарист му дава правото да сочи и да говори открито и за противниците на въстанието — чорбаджиите. Не пропуска случаите да по-

каже не само отрицателното им отношение, но и предателската им роля. И още — добре вникнал в психологията на отделните слоеве, той обогатява картината на борбата с улавянето и показването колебливостта и нерешителността в критичните моменти на по-заможните (снафи и търговци) участници в движението, които „през целия си живот не са лягали ни един път с празен стомах“. Освен това чрез думите на Г. Бенковски, а и със собствените си декларации и описания, З. Стоянов отстоява и защитава разбирането и за социалния характер на националната революция, за нейния демократизъм, а дори и интернационализъм, които му позволяват да се отнася благо-склонно към бедните, трудовите представители на другоречните поробители. Това разнообразяване и богатство спомагат за превръщането на „Записките“ в една диагно-стично точна социална характеристика на времето, в една дълбока вътрешна и народо-психологическа история на най-героичната епоха от предосвобожденска България. . .

Независимо от погресивената полемика с онези, които преувеличават значението на задграничните емигрантски комитети, З. Стоянов с пълно право поставя на първо място ролята на вътрешната революционна организация (на ръководителите апостоли и на редовите участници) в подготовката, избухването и разгрома на въстанието. Това първостепенно значение не е само декларирано или елементарно описано, а е пред-ставено и разказано живо, сочно, тъй като сам авторът белетрист е участник револю-ционер и жив свидетел.

Още в началото бе подчертан извънредно сложния, своеобразен и необикновено богат, „енциклопедичен“ (в жанрово-структурно отношение и по отношение на съдър-жанието и стила) облик на „Записките“. Да напомним още веднъж; като мемоарно-белетристична творба в нея действително са съчетани битописа с историческата хро-ника (събития и герои), автобиографичното с пътеписа, характеристиките на отделните герои с психологическите анализи, по-общите есеистично-философски разсъждения с откритата и конкретна публицистична полемика, патетичните изблици с хумора и иронично-сатиричните изобличения. . .

Тази сложна сплав от умело обединени основни подстъпи и похвати е в основата на най-ценните страни и оригинални завоевания на белетриста мемоарист З. Стоянов. В съединяването на общото, епичното, закономерното с конкретното, индивидуалното, особено, се обясняват и конкретните изяви на дарбата му да изгражда и художестве-но да оформя многобройните и разнообразни масови (някъде и лични) картини и сцени от мирния и бурния, от радостния и трагичния живот на народа. Преобладаващи са революционната приповдигнатост и патетичните въведения (но не на лична, а на колективна основа) в описанията от „десетдневното царуване“ на въстаналия народ: „Великденът“ в Панагюрище (с гората, песните, пехливанълка, и то преди обявяването на въстанието!), тържественото пристигане (край „два реда депутати с голи ножове в ръка“) на апостолите в Оборище и т. н. Сред десетките ярки и незабравими картини с богатството на детайлите и пластичността, с драматизма и антитезната си структура се отличава гледката, пред която е изправена четата на Бенковски: „море“ от хора (вдиг-налите се на борба, но принудени да напуснат родните си села, жители на Лисичево, Калугерово, Церово), коли, добитък, овци, „хвърковати гадини“, няколко „заловени за ръце“ момичета, които се надпреварват да пеят, а други — обръщайки се назад, „жал-но“ плачат, защото няма да видят вече родните си места, едни приспиват децата, а други „от радост или скръб го кажи свиреха с гайди и пр.“. . . Оставяме потресаващите сцени и картини — от пожарите и огньовете, от „ходенето по мъките“ при арестите и затворите. . . Няма друг български автор, който така ярко и пълно, така живо и ко-лоритно да е описал тогавашните затвори — но не само с външните описания на тези яхъри и мазета, но главно с насилията и издевателствата върху затворниците.

В „Записките“ откриваме и едни от най-силните и впечатляващи картини-пейзажи от българската природа и преди всичко от Балкана. С дълбоко чувство за природа, със сигурен и смел замах З. Стоянов поднася описания на папрат и бели букове, на пла-нински поляни и здравец, на изворчета с букова шума и прохладен мх. . . Само че да-

ровитият пейзажист не рисува самоцелни и декоративни, а одухотворени картини, които обикновено са свързани и дори осмислени от големите събития и съдбата на хората, които облекчават развитието на събитията, засилват емоционалността и драматизма. Никой не може да откъсне одухотвореността на Балкана от близостта и „съпричастността“ му към историческите заседания на Оборище (делегатите вървят в гората по „малка пътечка“, която действително била „хайдушка“ . . .), от величествения вид на гората и през деня, и през нощта, от приповдигнатото революционно-патриотично настроение на „депутатите“, разнообразено от неочаквания и твърде симптоматичен (напомнящ древния епос) епизод от „съприкосновението“ на Волос с черната „като катран“ змия. Освен това описанието на Балкана в „Записките“, изобщо художественото му интерпретиране е, така да се каже, двойствено. Балканът е представен и като закрилник-„съучастник“ на въстаниците, но . . . и като място, където загиват отстъпващите борци, като зло и сурово убежище, което с неочаквания си сняг, с дъждовете и мъглите от студените бури, спомага за гибелта на въстаници, на бягащи жени и деца. . .

Може би най-силната и най-открояващата се страна от белетристичното майсторство на З. Стоянов е „портретизацията“ — изграждането на художествени образи портрети на исторически лица. А това негово умение се реализира по добре известните, „аксиоматичните“ изисквания: съчетаването на външните, физическите черти с психологически-моралните качества, потвърждаването на това осъществено единство чрез конкретни дела, постъпки, диалог, думи. . . с „договоряването“ на конкретните факти. А типизацията на героите става преди всичко с оглед отношението им към въстанието, към онези „повели на века“ (Некрасов), които националната революция поставя. . .

Естествено на първо място — не само по историческите си „въстанически“ задължения, но главно по пълнотата на обрисовката — са образите на видните революционни дейци, апостоли-организатори. И тук обаче З. Стоянов не се ограничавал само с избрани единици, а насища „Записките“ с десетки представители на различни среди и слоеве на българския народ, а даже и от други народности. За всеки от тях намира начин да каже нещо по-особено, да разкаже някой епизод, с който да ги разграничи един от друг. Не по-малка е силата, с която авторът оформя образите на враговете и предателите на въстанието — от Ненко Балдвчина до Вълчо Мечката. . . В основата на портретите, както изобщо в „Записките“, си остава наличния реален „материал“: лични впечатления, чужди спомени, документи. Но суровото и грубото е винаги свързано с приповдигнатото, романтичното. . . Не е възможно дори да се изброи тази огромна галерия от образи. Ето само по няколко думи за някои от тях.

Образът на Георги Бенковски заема централно място сред необозримото „гъмжило“ от художествени портрети на исторически лица. Не само защото е неоспорим ръководител на Панагюрското въстание и изобщо на Априлското въстание, а защото тази му ръководна и организаторска дейност е доказана и внушена художествено и с конкретните дела, и с психиката, и с героично-трагичния му край. При очертаване на образа З. Стоянов използва най-съществените и познати, но и ярко защитени похвати на белетристични портрети. Още при първата си среща с Бенковски той прави интересна и много точна обрисовка на външнофизическите му черти — ръст и възраст, глава и врат, сини очи и руси „мустаки“, движения и ръкомахания, пъргавина и строга реч. . . А след всичко това следват голям брой изяви и действия, психологически характеристики, но и разсъждения и оценки на самия З. Стоянов, които наистина очертават индивидуалния образ на революционера и организатора, на демократичния водач и командир („Напалеон“ . . .). Знаят се например неговите отношения, неговите многобройни диалози с народа, със сиромасите селяни, които пишат „вразумително“, „чистичко и скромно“. . . А и естественото му заключение — „Как да не отиваш да умреш за такива хорци?“. При някои драматични моменти войводата Бенковски влиза в своеобразни „диспути“ с народа — при спора за пълномощията в Оборище, при отказа му да приеме селяните в своята група, тръгваща за Балкана. . .

Въпреки преклонението си пред главния организатор и войвода, чиито вътрешни качества и сила много бързо го налагат над всички, включително и изместването на определения от Гюргевския комитет за главен апостол на IV революционен окръг (П. Волов), З. Стоянов не пропуска да отбележи, че някъде Бенковски се е проявявал и като прекалено „самонадеен“, като властническа личност, дори с диктаторски наклонности на „дерибей“ . . . А това говори за широтата и обективността в погледа на мемоариста, за дълбокото му разбиране, че художествената правда не може да се покаже без сложността и противоречивостта дори в поведението на най-близките му любими приятели-борци. . . Нещо повече — отстояването на постепенно утвърждаващата се русофилска позиция на З. Стоянов, не му попречва да вложи следните думи в устата на Бенковски след разгрома на Панагюрище и оттеглянето към Балкана: „Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да издравей; а на Русия — нека тя заповяда! . . .“

Не по-малко убедителни са и образите на Ангел Кънчев и Баба Тонка, на Панайот Волов и Тодор Каблешков, на поп Грую и отец Кирил, на Кочо Честименски и Васил Петлешков, на Петър Жеков и Васил Соколски, на Иван Арабаджията и бай Станчо, на Борчо и т. н. Макар изградени не с голяма пълнота и без пространни психологически характеристики, портретите им са оживени и индивидуализирани чрез показване на отделни техни отличителни черти и жестове, чрез живо разказани епизоди и без да са отминати някои техни увлечения като „луди глави“ . . .

Без да имаме възможност да прибавим нещо повече към казаното дотук, ще си позволим да приведем като илюстрация и „аргумент“ за уелото „портретуване“ на З. Стоянов, образа на предателя Вълчо Мечката. И главно — защото изграждането на портрета на този предател се осъществява с по-голяма психологическа уплътненост, със сполучливо използване смяната на времето („темпоралните“ промени) при разказа и характеристиката, но и със сполучливо използване рядко срещания у повествователя З. Стоянов похват за временно прикриване на истината за предателството. . . Авторът свидетел например разказва доста спокойно, „незаинтересовано“, дори и със симпатии за ловкостта, сладкодумството, прегръдката на този „предан“ овчар-„благодетел“. Само като съвсем далечен намек или дори подтекст би могло да се вземе и казаното за дяло Вълчо, когато повежда групата на Бенковски към съдоносното „моستنце“ на река Свиначка — в сърцето на този лицемерен „благодетел“ и „баша“ се виждало, че горяло „твърде силен огън“, и последвалият въпрос — „А какъв можеше да бъде тоя огън?“. Истината за този „огън“, за това юдинско поведение е разкрита след 10 години от падналото в реката (при убийството на Бенковски в резултат на предателството на Вълчо Мечката) и оцеляло „сухо“ момче — авторът свидетел, З. Стоянов, който пристига в Тетевен начело на група за отбелязване на 10-годишнината (1886 г.) от убийството на Бенковски. Това неочаквано и почти „сензационно криминално“ разкриване не би могло да не предизвика смайване, да не предаде изключителна драматичност в душевността и новото държане на този хитър предател, на тая „черна душа“, крила 10 години престъплението си. Получава се уникален образ и за З. Стоянов — а като нюансиран, вътрешно съдържателен и драматичен (напомнящ някои Шекспирови герои), — и за националната ни белетристика. . .

Най-голямото завоюване в сферата на „портретизацията“ е образът портрет на автора разказвач. Не може да бъде и друго — нали тритомните „Записки“ са изградени, композирани и оформени върху аз-повествованието на З. Стоянов. А да се проследи подробно това повествование означава да се. . . преразкажат „Записките“. И тъй като казаното досега за апостола и борца е неразривно свързано и немислимо дори без особеностите на есеиста и белетриста, ето няколко допълнителни и заключителни бележки най-напред пак за някои от собствените си черти и качества като личност, които сам е успял да внуши на читателите, а след това — преди всичко за повествователя, за конкретния начин, за майсторството, с които предава сведенията и възпоменанията на другите, т. е. до бележки за темпераментния му стил. А този стил „е лек за четене

и труден за анализиране, рай за читателя и ад за изследвача“ (Н. Георгиев). За да „излезем“ по-лесно от този „ад“ се ограничаваме повече в изброяване на конкретни примери от най-съществените елементи на сумарно групирания богата и рядко срещана стилистика на оригиналния мемоарист белетрист.

Наистина в отделните томове на „Записките“ може да се очертае една своеобразна графика в движението на аз-повествованието. Така в началото, в първите „няколко подробности“ и до пристигането в IV революционен окръг, както вече бе изтъкнато, на първо място стои героят разказвач. След включването обаче в организаторската апостолска работа и под въздействието на историческите, съдбоносни събития и впечатленията — личности като Бенковски и др., героят-мемоарист остава на по-заден план. Но след убийството на Войводата и последвалите скитания и теглила, безкрайните митарства и преследвания по арести и затвори, главният герой става отново автор участник и свидетел. Безспорно разказаното за личното присъствие и участие в съдбоносните за народа събития представя най-напред З. Стоянов като пламенен патриот революционер, като спонтанен изразител на народния стремеж за свобода, като последователен и предан борец за тържеството на революционните идеи и мечти — с много и различни изяви, но без принципно различни превъплъщения. Всичко това обаче се осъществява по твърде своеобразен и труден начин, тъй като единството между героя и разказвача е наистина диалектически сложно — с близост и отдалечаване, с преливане и раздвоеност. . . Макар разказаното за събития и личности З. Стоянов да свързва със собствената си личност, това свързване обаче някъде е близко, а другаде — по-далечно, даже дистанцирано, защото в повествованието си авторът герой реализира наблюдения върху себе си и отвътре, и отвън. А това довежда до максимална автентичност и обективност: превърнатият от вихъра на революцията в героична личност автор, при „одисеята“ из арестите и затворите — почти са обезличава. . . Изобщо и при най-прякото насочване на разказа към собствената си личност, към присъствието и участието си в различните повежки съдби, З. Стоянов не изоставя обективното, епичното повествование. Дори понякога авторът започва да гледа толкова отстрана, че заприличва на разказвач от трето лице. . .

В „Записките“ няма и следа от самоизтъкване. З. Стоянов се представя като рядко скромнен герой и искрен разказвач — може би най-скромният и най-самокритичният автор в нашата литература. С изключителна и сурова обективност той проследява и добрите постъпки, но и слабостите — колебанията, хитрите уловки, „актьорството“ на героя З. Стоянов. Позволява си да го подиграва, да му се присмива и дори да го хули, всъщност — да се самоиронизира, главно заради страховете и бягствата още от времето на „овчарлъка“. Най-ярки и най-показателни от този характер са многобройните „ситуации“ след разгромяването на малката чета и убийството на Бенковски. Успял да се измъкне от реката, укрепил се чрез своя „бук-спасител“, той ще каже: „Всяка шумка подозрявах да не изскочи отвътре турчин с чалма и да насочи насреща ми своето дебело шишане или ятагана си“. А след това — и признанието: „Аз си признавам откровенно, че никога през живота си не бях се уплашвал така сърдечно, както сега.“ С рядка отговорност са разказани и разяснени намеренията и отказа му да се самоубие, да изпълни революционна клетва: след замисленото отправяне в устата на куршума от собствения си револвер — „ръката ми започна да трепери“. . . ; след „планираното“ преброяване до 100 и натискане на спусъка — мозъкът му се „размътва“. . . Той слага „настрана студеното оръжие“. Следват уникалните, непознати сред мемоаристи борци в нашата литература — и в онова време, и до наши дни думи „С една реч, аз излязох слаб, малодушното надви, домиля ми животещт, станах клетвопрестъпник, понеже няколко пъти бях се клел, че няма се оставя жив да вляза в ръцете на неприятеля“.

Обогатяват се чертите на революционера повествовател и от някои „чисти“ есестични откъси и мисли, от лирически отклонения и признания. Те са вмъкнати в повествованието със силното и точно чувство за мярка и композиция, без да нарушават темпа и ритъма на разказа. Да не говорим за убедителното редуване на разсъждения-

та с публицистичните изблици, на сериозното с хумора, на поетичното с иронията, на възторга с обвинението. Най-често откритата публицистична намеса е остра и гневна, но и осмислена с критериите на съвременната (тогавашната) действителност. Рядка е дарбата на З. Стоянов да сменя и трансформира „темпоралността“ на гледните си точки, да разнообразява времената и пространствата („географските“ площи), да „съотнася“ сравняването на миналото с настоящето. . . Например възторгът и взривът на радост от кръшното еледжишко хоро („Ех, че хоро ли беше, дявол да го вземе!“) той свързва с презрението и възмущението си от съвременните (в отхвърлилата вече чуждите робски вериги България) „царски паради“ и „смотове“, от „осветените салони и балове“ с „потъналите в злато и сърма полководци“, „белоръкавични кавалери“ и „варакладосани дами“ . . .

А патетичните обръщения на З. Стоянов към читателите и към встаналите (окървавени) райони — оригиналният му монолог-диалог с българския народ, но не само в „Предисловията“, но и в самото повествование — са лирически отклонения, които нямат равни на себе си: „Сбогом окървавена Тракия! Прошавайте, средногорски долини и върхове! . . .“, „Сбогом ти окървавена Марица. . .“; или: „На колене, любезни читатели, долу шапките! Напред ни е Батак със своите развалини. . .“. Толкова сигурна е посочената вече емоционално-естетическа мярка на автора, толкова остър е усетът му за структурност и композиция, че тези директни, но наситени с патриотичен заряд, обръщения и отклонения, зазвучават на времето, продължават да звучат и днес като неувяхващи с въздействието си паисиевски апели. . .

И по-сдържаните ценители на З. Стоянов от миналото, а дори и отрицателите му, не са се опитвали да отрекат нито заразителния хумор и оригиналните остроумия, нито ироничните подмятания и злъчни сравнения, а някъде и остри сатири в „Записките“. Разбира се, хуморът и по-лекия присмех са свързани повече с повествователната, а изобличението и сатирата с публицистичната линия в „Записките“ (Е. Каранфилов). Разграничението обаче не е строго. Много често преобладава смесването на тези две крайности. Хуморът на З. Стоянов наистина блика естествено и непосредствено, защото не се ражда от съзнателно търсени ефекти, а от силното и здраво чувство на народа за смях, защото се основава на психиката на отделните характери и отличното улавяне на социалната атмосфера, защото е наситен с простодушна откровеност и прямота.

Като чисто „захаристояновски“ особености могат да се определят и казаните вече негови предпочитания: да не изоставя хумористично-ироничните моменти и когато говори за себе си (с пълно гърло се самошегува и самоиронизира), и когато разказва за най-близките си другари; да не намалява, а дори да увеличава хуморът, когато се говори за пораженията и трагичните преживявания — превръща го в трагичен смях; често и при най-тържествените и приповдигнати моменти се прибавят шеги за присмех чрез вмъкване на весели думи и неочаквани сравнения. . . С хумор и шеги са наситени и описанията, и характеристиките, и обръщенията. При скитанията из Балкана авторът ще употреби сравнението: „Измъкнахме се от реката като самодиви“ . . .

Въпреки честите иронии и жигосвания хуморът на З. Стоянов е повече добродушен, отколкото злобен. Хумористично-сатиричните ефекти се постигат главно чрез умение, то да се използват разнообразни, но и чисто народни фразеологични и лексикални средства: фрази („кадя тамян“, „наместям кокалите“ . . .), сравнения (главичката прилича на ряпа, „дървениците в затвора — едри и угоени като боб“, обувката приличат на „суха пъстърма“, ръцете се „подули като самуни“ . . .), съчетания на чужди думи („икиндия“ — „аудиенция“), умалителни съществителни („попец“, „приказнички“) или съединение на две съществителни („хитросплетници-дипломати“, „богаташи-хаджин“ . . .), точни прилагателни и изразителни епитети („надути учени“, „верноподаническа сган“ . . .) . . . Да не говорим за фразата у З. Стоянов, която при всичката си недообработеност, се лее естествено и непринудено като балкански поток. . . А непосредственият подбор и естествено свързване на отделните, нелишени и от метафорични елементи, думи, помага за оформяне на един оригинален (и то в прозата) ритъм на „Записките“ и т. н. (По-

подробно — в „Най-българското време“ — Е. Каранфилов, и „З. Стоянов — нови изследвания. . .“).

В продължилите почти един век спорове около стила на „Записките“ срещаме освен похвали и много повече укори. Редица критици и литературни историци откриват не без известно основание елементи и случаи на „повторяемост“ при предаване на някоя събития или разказване на епизоди, недообработеност, произволност и непълно спазване изискванията на елементарната граматика (синтаксиса) при словоред, граповини при подреждане на фразите, грубост при употребата на отделни думи. . . Но над всички тези граповини и неточности стоят силата и взаимодействието на простонародния език. Въпреки недостатъчната си филологическо-литературна подготовка спонтанно изявяващият таланта си медвенски овчар успява така да „дотвори“ и засили простотата и точността, достъпността и искреността на народните изразни средства, така да обогати образността и яснотата (семантиката) на смело подобрите сентенции и думи, че наистина превръща езика на „Записките“ в оригинален свой захаристояновски език. Да повторим и подчертаем още един път едно познато доказателство — макар в този „свой“ език да си служи с твърде много диалектни фрази и думи, с фолклорност при говоренето и мисленето на своите герои, пък и в собствената си реч, З. Стоянов запазва мярката, като осигурява непринуденост и живост в репликите с интонацията и съответната им психологическа и синтактична свързаност, чрез естественото противопоставяне на репликите с мисловността на говорещите и спорещите. . .

Неотстъпвайки от свойствената си искреност и самокритичност, З. Стоянов ще ще признае в „Предисловието“: „В езика вардих само едно правило: да ме разбират и най-простите що искам да кажа. Дали съм сполучил в това отношение — пък не е моя работа да оценя. Не се церемоних с фонетиката на еровете; нека тях ги наместват специалистите.“

З. Стоянов е казал и следното за Христо Ботев: „Каквото и да е написал той, каквото и да е казал, душата му всеяло е участвувала в думите му.“ Тази мисъл напълно важи и за З. Стоянов — тя е един от ключовете за най-вярна оценка на „Записките“.